

ANDREJAUS SACHAROVO ŽMOGAUS TEISIŲ SAMPRATA: TARP TIKĖJIMO PAŽANGA IR ĮSIPAREIGOJIMO ŽMONIJAI

DAINIUS GENYS

Andrejaus Sacharovo demokratijos plėtros tyrimų centras
Vytauto Didžiojo universitetas

ISSN 1392-0588 (spausdintas)
ISSN 2335-8769 (internetinis)
<https://doi.org/10.7220/2335-8769.77.4>
2022. 77

SANTRAUKA. Andrejus Sacharovas yra tapęs savotišku kovos už žmogaus teises simboliu, o jo pasiaukojama veikla – siektinu standartu, tačiau iki šiol trūksta sistemingų jo propaguotos žmogaus teisių sampratos tyrimų, bandymų išsamiau paaiškinti *sacharovišką* mąstymo būdą. Šiame straipsnyje siekiama apžvelgti esmines Sacharovo žmogaus teisių nuostatas ir jų susiformavimo aplinkybes. Straipsnyje retrospektyviai rekonstruojamos sąsajos tarp ankstyvųjų biografinių aplinkybių (šeimoje puoselėtų vertybių) ir paties Sacharovo moralinės laikysenos, išsiskleidusios disidentinėje veikloje ir kūryboje. Straipsnis sudarytas iš trijų dalių, išryškinančių svarbiausius ir gal reikšmingos įtakos turėjusius ankstyvosios jo biografijos faktus, taip pat apžvelgiamos pagrindinės žinomiausiuose jo tekstuose plėtojamoms nuostatom ir pasirinkimams, kurie iliustruoja Sacharovo pasaulėžiūrą. Straipsnio pabaigoje kontekstualizuojama simbolinė Sacharovo ištartis: „tikiu žmogaus protu ir dvasios stiprybę“, tapusia jo pasaulėžiūros leitmotyvu vėlesniuose tekstuose. Ši frazė ne tik pelnė Sacharovui pripažinimą, bet ir tapo jo propaguojamos žmogaus teisių sampratos skiriamuoju ženklu.

RAKTAŽODŽIAI: Sacharovas, žmogaus teisės, mokslas, pažanga, moralė.

IVADAS

Praeitų metų pabaigoje Rusijos žurnalistui, laikraščio „Novaja gazeta“ vyriausiajam redaktoriui Dmitrijui Muratovui buvo įteikta Nobelio taikos premija. Savo kalbą jis pradėjo ištrauka iš Andrejaus Sacharovo Nobelio taikos premijos kalbos (kuria 1975 metų gruodžio 11 dieną Osle perskaitė jo žmona Jelena Bonner):

Esu tikras, kad įsitikinimų laisvė drauge su kitomis pilietinėmis laisvėmis yra pažangos pagrindas. Aš ginu tezę apie lemiamą pilietinių ir politinių laisvių reikšmę formuojant žmonijos likimus! Esu įsitikinęs, kad tarptautinis pasitikėjimas, nusiginklavimas ir saugumas yra neįsivaizduojami be atviros visuomenės, informacijos, įsitikinimų ir viešumo laisvių. Taika, pažanga, žmogaus teisės – šie trys tikslai yra neatsiejami. (Tamaševičius 2021)

Toliau apie dabartinę situaciją autorius tęsė jau savais žodžiais:

Iškilo iliuzija, kad pažangos galima pasiekti pasitelkus technologijas ir prievartą, o ne laikantis žmogaus teisių ir laisvių. Štai tokia pažanga be laisvės. Toks pienas – be karvės. (Tamaševičius 2021)

Muratovas sąmoningai ir labai taikliai pasirinko Sacharovo citatą. Turbūt jis siekė ne mandagumo prieš organizatorius, ne prisidengti Sacharovo autoritetu, bet pabrėžti jo reprezentuotą pagarbą žmogui, o žmogaus teises kaip visuotinės pažangos laidininką.

Sacharovas žinomas ne tik dėl gilių išvalgų ir skambių pasisakymų, bet ir dėl pasirinktos bei įkūnytos strategijos ginant žmogaus teises. Vienas iš pagrindinių aspektų, dėl ko jis pelnė pagarbą tiek šalininkų, tiek kritikų gretose, tai didžiulė pagarba žmogui. Net ir nesutikdamas su valdžia (iš pradžių dėl branduolinių ginklų bandymų, vėliau – žmogaus teisių padėties) jis kritikavo ne asmenis, bet jų veiksmus. Savo kalbose ir esė jis kvietė režimą permąstyti naudojamus veiksmus, argumentavo (o ne kritikavo), iš dalies – naiviai tikėjo ir apeliavo į žmogiškumą. Net po daugybės kartų, kai valdžia jį nuvylė, Sacharovas neprarado vilties ir toliau argumentais apeliavo į žmogiškumą (tikėdamas(is) *sužmoginti* režimą). Jis prašė pagarbos visiems sovietinės visuomenės žmonėms, ypač nukentėjusiems nuo režimo, kita vertus, pats laikėsi oriai – net ir asmeniškai patirdamas persekiojimą ar bendraudamas su valdžios atstovais. Netgi neleido sau koneveikti valdžios (nors tokia praktika tarp disidentų buvo paplitusi), nes pernelyg gerbė žmogų. Sacharovas vadovavosi tuo pačiu – ramiu, pagarbiu ir argumentuotu – bendravimo standartu, už kurį kovojo ir kurio siekė nepaisant aplinkybių¹.

Gan paradoksalu, kad nors Sacharovas yra tapęs savotišku kovos už žmogaus teises simboliu, o jo pasiaukojama veikla – siektinu standartu, deja, iki šiol mažai atlikta jo propaguotos žmogaus teisių sampratos tyrimų, t. y. ne skambių ir įtaigių jo nukaltų frazių, bet jų ištakų bei paaiškinimo, *sacharoviško* mąstymo būdo ir jo trajektorijų aptarimo. Šiame straipsnyje kaip tik ir siekiama apžvelgti esmines Sacharovo žmogaus teisių nuostatas ir kas galėjo nulemti būtent tokios sampratos susiformavimą. Straipsnio autorius nepretenduoja į išsamų tyrimą, tačiau bandys retrospektyviai rekonstruoti sąsajas tarp biografinių aplinkybių (ankstyvos socializacijos šeimoje) ir vertybinės laikysenos, išsiskleidusios Sacharovo disidentinėje veikloje ir kūryboje. Darbe keliami uždaviniai – išryškinti svarbius, veikiausiai reikšmingos įtakos turėjusius, ankstyvosios biografijos faktus; apžvelgti kai kurias

¹ Ilgametis jo bičiulis ir bendražygis, žmogaus teisių aktyvistas Sergejus Kovaliovas kitados taip apibūdino Sacharovą: „Andrejus Dmitrijevičius propagavo absoliučiai normalų ir seną kaip pasaulis mąstymą, t. y. mąstymą, pagrįstą protu. Jo intelektualinę veiklą, nesvarbu, ar susijusią su mokslu, politika, ar su kova už žmogaus teises, visiškai atitiko savybės, kurios apibūdina tikrą mokslininką. Šias savybes, mano požiūriu, galima apibrėžti trimis „ne“: nebijojimas, nesavanaudiškumas, nešališkumas.“ (Parodos „Andrejus Dmitrijevičius Sacharovas – epochos žmogus“ informacija, 18 stendas).

svarbiausias jo tekstuose plėtojamas nuostatas; Sacharovo pasirinkimus ir atstovaujamas idėjas susieti su jo pasaulėžiūra.

Andrejaus Sacharovo biografija yra neblogai dokumentuota. Ir jis pats yra publikavęs savo atsiminimus (Сахаров 1996)², apie jį knyga yra išleidusi žmona Jelena Bonner (1986). Jo veiklai ir idėjoms bei jų aktualumui apžvelgti išleistos net kelios rinktinės (Babyonyshev 1982; Rubenstein 1985; Drell, Kapitza 1991; Baks, Козыренко 2018), surinktos svarbiausios kalbos ir esė (Salisbury 1975) ir netgi specialus KGB bylos komentaras, kur pateikiami bylos dokumentai, iliustruojantys Sacharovo persekiojimą ir nuolatinius bandymus jį diskredituoti (Rubenstein, Gribanov 2005). Po jo mirties ir vėliau suskubta skelbti atsiminimus (Сахаров 1990; 1996³), tačiau retai svarstytas jo propaguotas žmogaus teisių sampratos konceptas ar reikšmė. Visgi tai atlikti pabandė ilgametis jo pavaduotojas, taip pat jo kūrybos autorinių teisių turėtojas užsienyje Efreimas Yankelevichius (2006). 2010 metais Europos Taryba išleido specialų leidinį, kuriame ne tik pristatomos svarbiausios Sacharovo įžvalgos bei gyvenimo epizodai, bet ir skelbiami žinomų Rusijos ir Europos lyderių pasisakymai apie Sacharovą, apmaštomas jo minčių bei veiklos aktualumas tiek tuometiniame, tiek šiandieniniame kontekste (Andrei Sakharov and Human Rights, 2010). 2009 metais Sacharovo centras Maskvoje surengė diskusiją „Sacharovo idėjos šiandien“⁴, o 2011 metais diskutuota „Andrejus Sacharovas: nerimas ir viltis 2011. 90 metų gimimo minėjimas“⁵. Visgi daugiausia dėmesio kreipiamas arba į Sacharovo išsakytų nuostatų konstatavimą, arba jų pritaikomumą nūdienos kontekste, o trūksta gilesnio aiškinimo, t. y. kas galėjo lemti būtent tokios jo pasaulėžiūros ir tokių sprendimų pasirinkimą.

SACHAROVO BIOGRAFIJOS VINGRYBĖS

Siekiant išvengti atsikartojimo nebus leidžiamasi į detales, tačiau reikėtų kontekstualizuoti kelis jo gyvenimo epizodus, norint geriau suprasti, kokį vienas ar kitas nutikimas galėjo turėti poveikį Sacharovo pasaulėžiūrai. Ankstyvųjų patirčių įtaką, pavyzdžiui, šeimos inteligenciją ir kilnumą, Sacharovui pastebėjo Raisa Orlova ir Levass Kopolevas (1982: 78), tačiau šios gijos neišplėtojo.

² Nors knyga buvo baigta 1986 metais, Rusijoje ji išleista tik 1991, tais pačiais metais pasirodė leidimas anglų kalba: Sakharov, Andrei. *Memoirs* (1990); Сахаров, Дмитриевич, Андрей (1996). Knyga prieinama internete <<https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=book&num=1063>>; ji buvo išversta į anglų kalbą ir publikuota anksčiau nei rusiškai: Sakharov, Andrei. *Moscow and beyond: 1986 to 1989* (1991). 2021 metais knyga išversta ir į lietuvių kalbą: Sacharovas, Andrejus. *Atsiminimai*.

³ Knyga *Moscow and beyond: 1986 to 1989* angliškai publikuota 1991 metais, t. y. anksčiau nei rusų kalba.

⁴ Plačiau žr.: <<https://asfconf2009.sakharov-center.ru/programma>>.

⁵ Plačiau žr.: <<https://asfconf2011.sakharov-center.ru/english/articleseng/5>>.

Sacharovas (gimė 1921 metų gegužės 21 dieną; mirė 1989 metų gruodžio 14 dieną), jo paties žodžiais, augo ir brendo „padorumo, abipusės pagalbos ir taktiškumo, pomėgio darbui ir pagarbos pasirinktos profesijos meistriškumui atmosferoje“ (Caxapov 1990). Savo memuaruose jis mini, kad šeima jam buvo svarbi ir darė didelį poveikį. Sacharovo tėvas Dmitrijus Ivanovičius Sacharovas (1889–1961) buvo prisiekusio patikėtinio (advokato) sūnus ir dvasininko anūkas. D. Sacharovas dėstė fiziką, buvo kelių mokslo populiarinimo knygų ir vadovėlių autorius. Motina Jekaterina Aleksejevna Sacharova (1893–1963), mergautinė pavardė Sofiano, buvo kilusi iš bajorų šeimos, kurios vyrai tradiciškai tapdavo kariškiais (*Andrejus Dmitrijevičius Sacharovas* 2021). Svarbu paminėti Sacharovo šeimos genealogiją, kurioje randamas aristokratiškumo, dvasininkijos ir pagarbos mokslui mišinys, nes, kaip netrukus matysime, tai neabejotinai darė įtaką Andrejaus pasaulėžiūrai tiek plėtojant žmogaus teisių koncepciją, tiek jo laikysenai kovojant su sovietų spauda. Viso to reikšmę reflektavo ir pats Sacharovas:

Mano senelis I. Sacharovas laikėsi (tų laikų vertinimu) liberalių pažiūrų. <...> Po 1905 m. revoliucijos jis buvo didelio kolektyvinio leidinio, skirto mirties bausmės atšaukimo problemai, redaktorius. <...> Ta knyga, kurią aš skaičiau dar vaikystėje, paliko man gilų įspūdį. <...> (5) Manau, kad mano seneliui dalyvauti leidžiant šią knygą reiškė vidinės pareigos vykdymą ir tam tikru mastu pilietinės drąsos aktą.

Tėvų pageidavimu pirmuosius penkerius metus mokiausi ne mokykloje, o namų mokymo grupėje. <...> Tėtis mokė mane fizikos ir matematikos. <...> Aš, kaip man atrodo, viską suprasdavau iš pirmo žodžio. Mane labai jaudino galimybė visą gamtos reiškinių įvairovę susiaurinti iki palyginti paprastų atomų sąveikos dėsnų, aprašomų matematikos formulėmis. Aš dar nevisiškai supratau, kas yra diferencialinės lygtys, tačiau šį tą jau atspėdavau ir jaučiau susižavėjimą jų visagalybe. <...> Be fizikos ir matematikos, visada lengviau sekdavosi ir labiausiai patikdavo biologija ir chemija.⁶

Nuo pat mažumės A. Sacharovui buvo ugdoma tiek pagarba mokslui, tiek pagarba pašaukimui. Asmeniniai senelio ir tėvo pavyzdžiai neabejotinai formavo jo pasaulėžiūrą. Nepaisant tuometinio politinio konteksto, šeimoje puoselėta aristokratiška atmosfera, grindžiama ištikimybe vertybėms ir drąsa jas realizuoti.

Kita vertus, ankstyvosios „gyvenimo mokyklos“ patirtys šeimoje turėjo įtaką ir tam, kad Sacharovas sėkmingai integruotųsi į sovietinę nomenklatūrą. Apie tam tikras išorines šeimos konformizmo praktikas jis taip pat užsiminė:

Iš tėčio aš beveik niekada negirdėjau tiesioginio dabartinio režimo smerkimo. Ko gero, vienintelė išimtis – 1950 metais, kai jis išskirtinai emociškai išreiškė savo nuomonę apie Staliną. <...> Manau, kol buvau nesuaugęs, tėtis bijojo, kad jei aš pernelyg daug

⁶ *Andrejus Dmitrijevičius Sacharovas – epochos žmogus*. Parodos informacija, 3 standas, žr.: <<https://www.sakharovcenter-vdu.eu/assets/files/exhibition-in-lt.pdf>>.

suprasiu, tai negalėsiu prisitaikyti šiame pasaulyje. Ir gali būti, kad šis – labai tipinis – minčių slėpimas nuo sūnaus stipriausiai apibūdina epochos siaubą.⁷

Paminėtina, jog politinės represijos stipriai palietė A. Sacharovo šeimą. 1933 metais jo pusbrolis Jevgenijus Sofiano buvo suimtas ir nuteistas kaip „nelegalios kontrrevoliucinės organizacijos“ narys. Po metų dėl politinio kaltinimo suimtas ir į Kazanę išsiųstas dėdė Ivanas Sacharovas. 1937 metais suimtas ir vėliau kalėjime mirė kitas dėdė Konstantinas Sofiano. Tais pačiais metais dėl kaltinimų šnipinėjimu nuteista teta Tatjana Sofiano. Kad ir koks skausmingas Sacharovų šeimos santykis su komunistų partija, Sacharovui tragiškos šeimos patirtys netapo keršto įkvėpimu, veikiau tai padėjo geriau suprasti represijas išgyvenančių žmonių skausmą ir vargus. Darytina prielaida, jog tėvų noras apsaugoti tuomet jaunąjį Andrejų nuo režimo siaubų, bet tuo pačiu metu neužkirsti perspektyviam jaunuoliui kelių į ateitį, lėmė tarpinio kelio pasirinkimą. Užuot ugdžius konformistines vertybes, kurios panašu Sacharovų ir Sofianų šeimose nebuvo priimtinos, pasirinkta selektyvių prisiminimų strategija, tarsi sukurianti paralelinį šeimyninės aplinkos ir vertybių ugdymo pasaulį, ieškant, galbūt net ir akcentuojant ne jų tarpusavio skirtumus, o galimybes – kaip pagerinti nykoka režimo tikrovę. Pagrįsti tokią prielaidą nėra lengva. Kita vertus, šiuo atveju svarbus yra ne tik objektyvus ryšys (ar jo įrodymai), bet ir subjektyvus, t. y. kaip pats Sacharovas suvokė ankstyvą socializaciją, kas ir kaip ją formavo, kiek jam tai buvo svarbu. Retrospektyvi Sacharovo karjeros ir socialinio statuso trajektorijos bei jo elgesio rekonstrukcija yra vertinga siekiant geriau suvokti jo pasirinkimus. Kaip netrukus matysime, Sacharovas liko ištikimas tokiam šeimoje propaguotam gyvenimui (matyti didesnę paveikslą, išnaudoti galimybes kilnesniam tikslui, neišsižadėti savų įsitikinimų), galbūt kai kur jo būta naivaus, galbūt jis klydo, tačiau jis niekada nesirinko savo nuomonės slėpimo ar dangstymosi aplinkybėmis.

Andrejus Sacharovas pirmiausia išgarsėjo kaip itin talentingas fizikas. Jis tapo vienu didžiausių savo amžiaus intelektualų (visų pirma mokslinė prasme). 1948 metais Sacharovas įgijo mokslų daktaro laipsnį ir netrukus buvo įtrauktas į tyrimų grupę, kuriai patikėta termobranduolinio ginklo kūrimo užduotis (kūrė ypač karštos jonizuotos plazmos rato formos magnetiniame lauke sustabdymo – taip kontroliuojant termobranduolinę sintezę – idėją). Svarbu paminėti, kad jis dirbo prie projekto būdamas visiškai įsitikinęs, jog taikai nieko nėra žalingesnio nei vienašališkas karinis pranašumas. Kai 1953 metais buvo sėkmingai išbandyta pirmoji atominė bomba, Sacharovas pelnė ne tik akademinį pripažinimą, bet ir didvyrio statusą – vos 32 metų jis tapo jauniausiu nariu, kada nors išrinktu

⁷ Andrejus Dmitrijevičius Sacharovas – epochos žmogus. Parodos informacija, 3 standas, žr.: <<https://www.sakharovcenter-vdu.eu/assets/files/exhibition-in-lt.pdf>>.

į Sovietų Sąjungos mokslų akademiją, jam skirta Socialistinio didvyrio premija. Taip jaunam fizikui atsivėrė kelias į vadinamąjį nomenklatūrinį elitą, sudarytą iš išskirtinių partinių funkcionierių ir sovietinei ideologijai svarbių asmenų. Sacharovas pateko į uždara ir eiliniam piliečiui neprieinamą Sovietų Sąjungos pasaulio užutekį. Svarbiausia, jis galėjo dirbti su slapčiausia ir politiškai jautria informacija, dalyvauti uždaruose pasitarimuose ir stebėti savųjų atradimų politizavimą, t. y. strateginį branduolinės ginkluotės gamybos planavimą ir naudojimo protokolą. Būtent tuomet drovus mokslininkas pradėjo nepasitikėti neprincipingais lyderiais, į kurių rankas pateko galingiausias ginklas, kurį jis padėjo sukurti.

Stebėdamas, koku greičiu yra kuriami bei realizuojami ginkluotės planai ir puikiai suprassdamas katastrofiškas pasekmes jų įgyvendinimo atveju, Sacharovas ėmė kalbėti apie kylančias grėsmes ir pavojus. Moraliniai bei etiniai sumetimai paskatino jį protestuoti prieš nereikalingus testus, sukeliančius mirtis, kurių skaičių jis kruopščiai apskaičiavo. Iš pradžių, kaip ir dera, įspėjo savo tiesioginius vadovus, vėliau kreipėsi į partijos vadovybę, kol galiausiai suprato, jog yra ignoruojamas (pasak tuometinių KGB vadovų, Sacharovas yra genialus fizikas, bet ničnieko neišmano apie politiką⁸), o jo perspėjimai sąmoningai dangstomi.

Sacharovas jausdamas atsakomybę už galimas katastrofiškas savųjų išradimų pasekmes ėmėsi ryžtingo, bet tuo metu itin rizikingo žingsnio – kalbėti viešai. Supratęs, kad net ir viešumas vien tik SSRS mastu neduoda reikiamo rezultato, jis ėmėsi dar drastiškesnio žingsnio – ryžosi išsakyti savus nuogaštavimus tarptautinėje erdvėje. Manoma (*Andrejus Dmitrijevičius Sacharovas – epochos žmogus*, 2021), kad galutinį Sacharovo pasitraukimą iš sovietinės aukštuomenės lėmė Baudžiamojo kodekso 190.1 ir 190.3 („tyčinis melagingų naujienų skleidimas“) straipsnių patvirtinimas, nepaisant oficialių jo protestų. Patvirtinus šiuos straipsnius sovietinės politinės ir socialinės sistemos kritika imta oficialiai laikyti baudžiamuoju nusikaltimu. (Vėliau pagal tuos straipsnius buvo teisti ir įkalinėti daug intelektualų.) Šie įvykiai išprovokavo platesnius Sacharovo apmąstymus, kuriuos jis išdėstė esė „Apmąstymai apie pažangą, taikų sambūvį ir intelektualinę laisvę“. Čia jis svarstė apie karą ir taiką, minties ir informacijos laisvės būtinybę, nusiginklavimą, branduolinius ginklus, tarptautinį bendradarbiavimą, socialistinių ir kapitalistinių visuomenių konvergenciją ir demokratizaciją.

Akivaizdu, jog tokia atvira ir argumentuota nacionalinio didvyrio (padėjusio sukurti karinę SSRS didybę) pozicija sukėlė šoką visame pasaulyje, įskaitant ir

⁸ 1961 metų rudenį Sacharovas sužinojo, kad ruošiami eiliniai branduoliniai bandymai, ir mėgino įtikinti Nikitą Chruščiovą to nedaryti, bet sulaukė tik viešo priekaišto: „Sacharovai, nbandykite mums, politikams, diktuoti, ką turime daryti, kaip elgtis. Aš būčiau paskutinis seilius, o ne Ministrų tarybos pirmininkas, jei klausyčiau tokių kaip Sacharovas!“ (Parodos „Andrejus Dmitrijevičius Sacharovas – epochos žmogus“ informacija, 10 stendas).

aukščiausius Sovietų Sąjungos vadovus. Pasirodžius straipsnio publikacijai ir sulaukus tarptautinio dėmesio, sovietų valdžia pareikalavo, kad jis išsižadėtų savo teksto ir pagrindinių minčių, bet Sacharovas atsisakė pareikšdamas, kad jis esė išsakė tai, kuo tiki. Taip Sacharovas tapo labiausiai atpažįstamu disidentų judėjimo lyderiu. Sovietų Sąjungoje jam buvo uždrausta „dirbti su slapta informacija“, jis neteko daugumos privilegijų ir buvo perkeltas atgal į Fizikos institutą (kur ir pradėjo savo mokslinę karjerą). Dabar daugiausia laiko jis skyrė represijų aukoms gelbėti. Nuo 1968 metų jis buvo vienas iš Maskvos Žmogaus teisių komiteto, skirto žmonėms, kuriems reikia apsaugos nuo vyriausybės prievartos priemonių, įkūrėjų. Taip laipsniškai, bet sąmoningai ir kryptingai Sacharovas tolo nuo nacionalinio didvyrio bei herojaus, įrodžiusio komunistinės sistemos technologinį pranašumą, ir perėjo į sovietų politikos ir valdžios sprendimų oponentų bei kritikų pozicijas.

Kuo daugiau aktyvumo jis demonstravo, tuo daugiau vyriausybinių organizacijų ir kontroliuojamos spaudos keiksmažodžių susilaukė, jis buvo vadinamas „antipatriotu“, „laboratorine žiurke“, „nuodu“. Tačiau režimo kritikai Sacharovo veiklą matė ir interpretavo visai kitaip. Antai garsus politologas, disidentas ir Sacharovo bičiulis Aleksandras Štromas taip aprašė savo įspūdžius:

Kažkaip iš karto ir visai aiškiai supratau, kad Sacharovas nėra joks politikas, gudriai apskaičiuojantis savo žodžių ir veiksmų galimą praktišką poveikį bei rezultatus, o tiesiog be galo jautrus neteisybei žmogus, – žmogus, kuriam rūpi ne abstrakčiai politinės, bet konkrečios eilinio žmogaus eilinės problemos, ir kuris visiškai paprastai neįstengia nereaguoti į šalia egzistuojančią neteisybę, smurtą ar skriaudą, padarytą kitam, jos nenušipelnusiam asmeniui. (Štromas 2001: 176)

Kai 1975 metais buvo apdovanotas Nobelio taikos premija. „Saugumo sumetimais“ jam nebuvo leista pačiam vykti į Oslą; jo žmona Jelena Bonner perskaitė jo parengtą kalbą, kurioje jis dar kartą tvirtai pabrėžė taikos, pažangos ir žmogaus teisių tarpusavio ryšį. „Neįmanoma, – teigė Sacharovas, – neįmanoma pasitikėti vyriausybe, kuri savo piliečiams atsisako visuotinių teisių, nustatytų [Helsinkio – D. G.] susitarimuose, kuriuos ji pasirašė.“

Galiausiai, nepaisant nuolatinio sekimo ir didžiulio spaudimo⁹, Sacharovui nepalūžtant ir vis labiau įtvirtinant savo kaip vieno iš pirmųjų žmogaus teisių judėjimo SSRS lyderių autoritetą buvo tik laiko klausimas, kada prieš jį bus imtasi griežtesnių priemonių. Kai 1979 metais jis atvirai ėmė kritikuoti Sovietų Sąjungos kareivių invaziją į Afganistaną, buvo ištremtas į Gorkio miestą. Politologas Štromas apie tai rašė: „Ištremtas už tai, kad, nepaisydamas savęs, stodavo ginti visų neteisinaigai persekiojamų bei kalinamų, visų be reikalo nuskriaustų ir pažemintų“ (Štromas

⁹ Joshua Rubensteinas ir Aleksandras Gribanovas (2005) surinko KGB dokumentus ir išsamiai aprašė institucines priemones, taikytas siekiant disciplinuoti Sacharovą.

2001: 175). Tremtyje jis praleido septynerius metus, kur buvo nuolat stebimas bei veikiamas intensyvaus, režimo organizuoto, psichologinio spaudimo. Net ir vėliau, kai 1986 metų gruodžio mėnesį buvo paleistas, kai jau pleveno atšilimo nuotaikos, Sacharovas neprarado susidomėjimo dviem pagrindinėmis savo veiklos kryptimis – mokslu ir žmogaus teisėmis. Paskutinius trejus savo gyvenimo metus jis aktyviai dalyvavo įvairiose žmogaus teises ir parlamentinės demokratijos plėtrą inicijuojančiose kampanijose¹⁰.

SVARBIAUSIŲ SACHAROVO TEKSTŲ APŽVALGA

Žmogaus teisių koncepciją Sacharovas plėtojo net keliuose savo straipsniuose ar proginėse kalbose, kurios vėliau taip pat buvo publikuotos esė pavidalu¹¹. Svarbiausia jų neabejotinai yra „Samprotavimai apie pažangą, taikų sambūvį ir intelektualinę laisvę“¹², išleista savilaidos (rus. *samizdat*) būdu rusiškai, o vėliau (1968 metais) pasirodžiusi olandiškai „Het Parool“ bei angliškai „The New York Times“. Kiti tekstai, taip pat skleidę Sacharovo pasaulėžiūrą, buvo „Pasaulis po pusės amžiaus“ (1974), Nobelio taikos premijos kalba (1975) ir vadinamoji Liono paskaita (neoficialius pavadinimas „Mokslas ir laisvė“, 1989).

Kalbėdamas apie esė „Samprotavimai apie pažangą, taikų sambūvį ir intelektualinę laisvę“ žurnalistas Arkadijus Ostrovskis (2017), įtaigiai dokumentavęs šiuolaikinės Rusijos formavimosi aplinkybes, atkreipia dėmesį, kad esė buvo pirmasis Sacharovo pareiškimas, pademonstravęs jo pasitraukimą nuo slapto branduolinės energijos mokslininko vaidmens ir pasirinkimą viešo žmogaus teisių Sovietų Sąjungoje bei visame pasaulyje gynėjo pozicijos. Ostrovskis primena neįtikėtiną šios esė pasisekimą tiek tuometinėje Sovietų Sąjungoje, tiek visame pasaulyje. Buvo išleista 18 milijonų kopijų, populiarumu aplenkė žymiosios rašytojos Agathos Christie romanus, ji turėjo milžinišką įtaką mąstantiems žmonėms¹³.

¹⁰ Po daugelio metų buvęs SSRS prezidentas Michailas Gorbačiovas interviu metu yra viešai (*Andrei Sakharov and Human Rights*. 2010: 157–159) pripažinęs Sacharovo svarbą *perestroikos* laikotarpiu.

¹¹ Išsamią Sacharovo darbų bibliografiją yra surinkęs ir paskelbęs Sacharovo centras Maskvoje. Plačiau žr.: <<https://www.sakharov-archive.ru/sakharov/works/>>.

¹² Sutrumpintą, išverstą į lietuvių kalbą esė versiją galima rasti čia: <<https://www.sakharovcenter-vdu.eu/assets/files/web-expositie-gids-sakharov-1921-2021-lt-1.pdf>> (taip pat nuoroda į visą, „New York Time“ skelbtą versiją).

¹³ Esė aktualumą liudija ir tai, jog praėjus 50 metų nuo publikacijos kitas garsus JAV leidinys „The New Yorker“ grįžo prie teksto ir pabandė apžvelgti anuomet Sacharovo iškeltų problemų aktualumą šiandien, buvo reziumuota, jog problemos niekur nedingo, o Sacharovo siūlyti jų sprendimo keliai neprarado aktualumo, veik priešingai – yra svarstylini ir diskutuoti netgi šiandien. Plačiau žr.: <<https://www.newyorker.com/news/our-columnists/fifty-years-later-andrei-sakharovs-most-famous-essay-is-a-powerful-model-of-writing-for-social-change>>.

Savo tekstuose ir interviu Sacharovas siekė atskleisti katastrofiškus Sovietų Sąjungos pokyčius politikoje, ekonomikoje, ekologijoje, ginkluotėje bei žmogaus teisėse ir ragino Vakarų nepasiduoti gąsdinimams. Nors jo paties gyvenimas tuo metu tapo beveik nepakeliamas (turėjo širdies problemų ir nuolat kentė priekabavimus), savo kovą jis tęsė.

Jau patys žinomiausių esė ir kalbų pavadinimai rodo akademiko dėmesį esminėms problemoms, t. y. mokslui, laisvei ir žmogaus teisėms. Kaip jau minėta, plačiausiai šių fenomenų ryšį Sacharovas išdėstė rašydamas „Apmąstymus apie pažangą, taikų sambūvį ir intelektualinę laisvę“. Galima sakyti, jog vėlesnės jo idėjos ir grįžimai prie kai kurių iš šių aspektų yra tos pačios esė variacijos, tik išryškinančios vieną ar kitą aspektą ir papildančios poziciją naujais argumentais.

Kaip taikliai pastebi Larisa Bogoraz (1982: 20–23), net ir svarbiausiąją savo esė Sacharovas pradeda kaip tikras mokslininkas, t. y. nuo apmąstymų, nors tais laikais, kai buvo vykdomi areštai, teismai ir trėmimai, kai visiems norėjosi veiksmo, kuris bent kiek nors priešintųsi valdžios nebaudžiamumui. Tuo metu Sacharovas kvietė apmąstyti situaciją ir pasidaryti išvadas savarankiškai. Sacharovas kvietė apmąstyti problemos ištakas ir jų užkardymo priežastis, kai visiems norėjosi kovoti su pasekmėmis. Autorė perteikia savo įžvalgų stebėjimąsi – taikų sambūvį su kuo? Su savo tautos budeliais? Daugeliu atveju tai buvo pernelyg drąši mintis, nes daugelis disidentų – protingų, išsilavinusių ir gerų žmonių – „norėjo tiesiog nušluoti visą partiją nuo žemės paviršiaus ir kurti naują tvarką“ (1982: 22). Tačiau Sacharovas tokią savo poziciją, paremtą plačiu žvilgsniu, argumentavo jam įprastu būdu:

Kurkite idealus, net jei tiesioginių priemonių jiems įgyvendinti nematyti. Nes jei nėra idealų, nėra ir vilties.¹⁴ (1982: 21)

Šioje esė Sacharovas pradeda kurti savąjį algoritmą, kuriuo susieja žmogaus teises, pažangą, taiką ir kaip viso to siekti. Kitaip tariant, Šaltojo karo kontekste svarstė, kaip būtų galima išvengti žmonijos susinaikinimo sukūrus masinio naikinimo ginklus (tačiau dar neturint nusistovėjusio jų (ne)panaudojimo protokolo) ir užtikrinti taikos bei produktyvios pažangos galimybę, siūlė šiems tikslams reikalingus įrankius. Sacharovas bando atkreipti galingųjų dėmesį ne tik į anksčiau paminėtų aspektų svarbą, bet ir kitonišką tarpusavio ryšį. Kaip tikslųjų mokslų atstovas, jis buvo ne tik įsitikinęs tvarkos egzistavimu, bet ir tikėjo didesnės tvarkos galimybe pragmatiniame pasaulyje, jei būtų pasitelktas mokslas ir žmogiškumas. Sacharovas pasiūlo receptą, tačiau dar karščiau propaguoja konkrečius principus, kurie įgalintų tokių receptų kūrimą skirtingose valstybėse ir kurie taptų visuotinio susikalbėjimo pamatu. Netgi šiandien tokia ambicija atrodo idealistinė, o ką jau kalbėti apie anuos laikus. Sacharovas visų pirma akcentuoja intelektualinės laisvės svarbą:

¹⁴ Create ideals, even if the direct means to their realization cannot be seen. Because if there are no ideals, there is no hope for. (Vertė D. G.)

Žmonių visuomenei reikalinga intelektualinė laisvė – laisvė gauti ir skleisti informaciją, laisvė nešališkai ir be baimės diskutuoti, laisvė nepatirti autoriteto ir išankstinių nuostatų spaudimo. Tokia triguba mąstymo laisvė yra vienintelė garantija, kad žmonės neužsikrės masiniais mitais, kurie klasingų veidmainių – demagogų rankose lengvai virsta kruvina diktatūra.¹⁵ (1968)

Kaip žinoma, būtent šiuo tekstu Sacharovas paskelbė pasauliui, jog jo keliai skiriasi nuo komunistinės vadovybės. Įdomu tai, kad, nepaisant asmeninio nepriartimo, jis nei užsipuola vadovybę, nei imasi jai tiesmukai priekaištauti. Jis renkasi kalbėti argumentų kalba, visą dėmesį nukreipdamas į komunizmo pažadą – užtikrinti pažangą ir suvienyti tautas. Jaunasis akademikas nekvestionuoja šios ambicijos, priešingai, jis pakylėjo ją į globalų lygmenį, kartu pasiūlydamas tikslo siekimo priemonę, t. y. intelektualinę laisvę. Pasak Sacharovo, ši laisvė reikalinga tiek kūrybiniam pradui išlaisvinti, tiek žmogaus orumui puoselėti ir išsivaduoti iš valdymo tironijos. Kitaip tariant, uzurpavus laisvę tik laiko klausimas, kada „demagogų rankose ji virs kruvina diktatūra“. Taigi, Sacharovui intelektualinė laisvė tampa ne tik taikaus žmonijos sugyvenimo, bet ir kūrybiškumo, vedančio į pažangą, laidininku.

Ir vėliau šią mintį jis plėtojo, tai paliudija ir Sacharovo parengta kalba, kurią atsiimdama Nobelio taikos premiją perskaitė jo žmona Bonner. Šioje kalboje jis jau kalba apie laisvės vaisius – tarptautinį pasitikėjimą, tarpusavio supratimą, taip pat aiškiau apibrėžia pažangą, t. y. ekonomikos vystymąsi ir socialinę raidą:

Esu įsitikinęs, kad tarptautinis pasitikėjimas, tarpusavio supratimas, nusiginklavimas ir nacionalinis saugumas neįmanomas be visuomenės atvirumo, informacijos (perdavimo) laisvės, įsitikinimų laisvės, viešumo, keliavimo ir šalies, kurioje gyvenimi, pasirinkimo laisvės. Aš taip pat esu įsitikinęs, kad įsitikinimų laisvė kartu su kitomis pilietinėmis laisvėmis yra mokslinės bei techninės pažangos pamatas ir užtikrina, kad jos laimėjimai nebus panaudojami prieš žmoniją, taps pagrindu, nulemiančiu ekonomikos vystymąsi ir socialinę raidą, taip pat yra veiksmingos juridinių teisių apsaugos galimybės politinė garantija. Taigi, aš ginu teiginį apie pilietinių ir politinių teisių pirminę, apibrėžiančią vertę formuojant žmonijos likimus.¹⁶ (1975)

¹⁵ Человеческому обществу необходима интеллектуальная свобода – свобода получения и распространения информации, свобода непредвзятого и бесстрашного обсуждения, свобода от давления авторитета и предрассудков. Такая тройная свобода мысли – единственная гарантия от заражения народа массовыми мифами, которые в руках коварных лицемеров-демагогов легко превращаются в кровавую диктатуру. (Vertė D. G.) Plačiau žr.: <<https://www.sakharov-archive.ru/sakharov/works/razmyshleniya/>>.

¹⁶ Я убежден, что международное доверие, взаимопонимание, разоружение и международная безопасность немыслимы без открытости общества, свободы информации, свободы убеждений, гласности, свободы поездок и выбора страны проживания. Я убежден также, что свобода убеждений, наряду с другими гражданскими свободами, является основой научно-технического прогресса и гарантией от использования его достижений во вред человечеству, тем самым основой экономического и социального прогресса, а также является политической гарантией возможности эффективной защиты социальных прав. Таким образом я защищаю тезис о первичном, определяющем значении гражданских и политических прав в формировании судеб человечества. (Vertė D. G.) Plačiau žr.: <<https://www.sakharov-archive.ru/sakharov/works/nobelevskaja-lekcija-mir-progress-prava-cheloveka/>>.

Sacharovas praplečia ankstesnę mintį, jog intelektualinė laisvė (čia ji vadinama įsitikinimų laisve) yra ne tik mokslinės ir techninės pažangos pamatas, bet ir tam tikras saugiklis, jog laimėjimai (omenyje tikriausiai turėdamas ginkluotę) nebus panaudoti prieš žmoniją. Galiausiai jis formuluoja skambiają tezę, jog intelektualinė laisvė susijusi su žmonijos likimu. Taigi, žmogaus teisės sietinos ne su ideologija, o su moraline pareiga. Savo prisiminimuose jis taip aiškina žmogaus teisių esmę:

Esu įsitikinęs, kad žmogaus teisių apsaugos ideologija yra vienintelis pagrindas, galintis suburti žmones, nepriklausomai nuo jų pilietybės, politinių įsitikinimų, tikėjimo, padėties visuomenėje...¹⁷ (Сахаров 1986)

Kova už žmogaus teises Sacharovui nebuvo savaiminis tikslas, o tik priemonė pasiekti didesnę tikslą, t. y. užtikrinti intelektualinę laisvę, kuri, kaip minėta, galėtų paskatinti žmonijos taikų sugyvenimą ir visuotinę pažangą plačiaja šio žodžio prasme. Galutinis tikslas, regis, jam buvo taika pasaulyje, darnus sugyvenimas tarp skirtingų žmonių, tautų ir civilizacijų, žmonijos klestėjimas *par excellence*. Įdomu tai, kad Sacharovas, regis, sėkmingai (kaip vienas kitą papildanti) sujungia mokslinius argumentus ir humanistines pažiūras į bendrą ir nuoseklų naratyvą. Neatsitiktinai vokiečių rašytojas Heinrichas Böllas kitados taip apibūdino Sacharovą: „Jis genialus mokslininkas, atvėręs žmogaus teises kaip tikslųjį mokslą.“¹⁸

PAŽANGOS IR MORALĖS SĄSAJOS PAGAL SACHAROVĄ

Sacharovas pirmiausia buvo mokslininkas. Ši jo tapatybės dalis tiek kai kuriose jo biografijos detalėse, tiek svarbiausių tekstų akcentuose buvo matoma labiau nei kuri kita. Sacharovas anaip tol ne vienintelis mokslininkas disidentas, tačiau jo, kaip mokslininko, pašaukimas ir mokslinė prieiga buvo bene ryškiausias skiriamasis bruožas. Sacharovo tikėjimą racionalių protu išduoda tokia ištrauka iš jo atsiminimų:

Ir vis dėlto, kai mes galvojame apie dvidešimtą amžių, yra vienas savybė, kuri man atrodo nepaprastai svarbi: XX amžius yra mokslo šimtmetis, didžiausias jo šuolis į priekį. Mokslo raida dvidešimtame amžiuje milžiniška jėga parodė tris pagrindinius savo tikslus, tris pagrindinius bruožus.

Tai mokslas dėl mokslo, dėl žinių.

¹⁷ Я убежден, что идеология защиты прав человека – это единственная основа, которая может объединить людей, независимо от их гражданства, политических убеждений, вероисповедания, положения в обществе... (Vertė D. G.) Plačiau žr.: <<https://www.sakharov-archive.ru/sakharov/works/vospominanija/>>.

¹⁸ *Andrejus Dmitrijevičius Sacharovas – epochos žmogus*. Parodos informacija (18 stendas); <<https://www.sakharovcenter-vdu.eu/assets/files/exhibition-in-lt.pdf>>.

Antrasis mokslo tikslas yra jo praktinė reikšmė. Mes žinome, kad būtent XX amžiuje medžiagų gamyboje kaip niekad daug pradėta remtis mokslu. Tai, ką mes gaminame, mūsų bendrame produkte reikšmingą, o gal ir didelę dalį sudaro mokslo rezultatai. Tai turime omenyje sakydami, kad mokslas tapo materialia gamybine jėga.

Ir galiausiai trečiasis mokslo tikslas yra tam tikra vienybė, kuri cementuoja žmoniją. Šie visi trys tikslai, visi trys bruožai yra glaudžiai susiję. (Сахаров 1986)

Tai, jog nepaisant visų XX amžiaus įvykių Sacharovas pabrėžia mokslo pažangą, liudija ne tik jo optimizmą, bet ir pasitikėjimą mokslu. Jo pateikta mokslo interpretacija – žinojimas, praktinis pritaikomumas ir bendradarbiavimas – tiesia tiltus tarp tautų ir šalių, įgalina žmoniją, leidžia spręsti sudėtingiausias problemas, taip pat skatina bendradarbiauti ir dalytis pasiekimais¹⁹. Mokslas Sacharovui buvo žmonijos pažangos varomoji jėga. Jis mokslo panaudojimo galimybę ir tikslingumą mato visur – nuo žemės ūkio iki ekologijos. Mokslui jis suteikia esminį vaidmenį savo konvergencijos – Vakarų pasaulio ir sovietinio bloko suartėjimo – teorijoje:

Esu įsitikinęs, kad vienintelis būdas radikaliai ir galutinai panaikinti termobrandaolinę ir ekologinę žmonijos mirtį, išspręsti kitas globalias problemas yra gili abipusė pasaulinių kapitalizmo ir socializmo sistemų konvergencija, apimanti ekonominius, politinius ir ideologinius santykius. Tai, mano supratimu, konvergencija. Būtent pasaulio susiskaldymas suteikė globalioms problemoms tokį tragišką aktualumą, todėl tik šio padalijimo panaikinimas gali jas išspręsti.²⁰ (1974)

Sacharovas daug dėmesio skyrė žmonių lygybės ir gerovės klausimams. Įdomu tai, jog net ir Šaltojo karo laikotarpiu Sacharovas nepasidavė „principinei“ opozicijai ir atsiribojo nuo simpatijų deklaravimo valstybiniu ar tautiniu pagrindu. Kitaip tariant, problemų jis matė tiek tuometinėje SSRS, tiek JAV. Būdamas *sąžinės kalinys* jis buvo įsipareigojęs ne geografinei platumai, o žmonijai. Jis nebandė pabrėžti konkurentų negandas, o skatino žvelgti į žmoniją apskritai ir apmąstyti asmeninį vaidmenį.

¹⁹ Savo požiūrį į mokslo vaidmenį visuomenės gerovės kontekste Sacharovas dar labiau išplėtojo 1983 metais rašytame laiške Sorbonos susitikimo dalyviams: „Man atrodo, kad mokslininkai dėl mokslo, įgautančio tarptautinį statusą, ir sąlyginės nepriklausomybės privalo sugebėti stoti ginti bendrosios žmonių pasaulinės pozicijos – peržengti „savo“ valstybės, „savo“ tautos savanaudiškus interesus, „savo“ socialinės sistemos išankstines nuostatas ir jos ideologiją – nesvarbu socializmo ar kapitalizmo. [Мне кажется, что ученые, в силу интернационализации науки и относительной независимости, должны быть способны стать на общечеловеческую, общемировую позицию, выше эгоистических интересов своего государства, своей нации, выше предрассудков своей общественной системы и ее идеологии, социализма или капитализма – все равно.] (Vert. D. G.) Plačiau žr.: <<https://www.sakharov-archive.ru/sakharov/works/pismo-uchastnikam-vstrechi-v-sorbonne/>>.

²⁰ Однако я убежден, что единственным путем кардинального и окончательного устранения термоядерной и экологической гибели человечества, решения других глобальных проблем является глубокое встречное сближение мировых систем капитализма и социализма, охватывающее экономические, политические и идеологические отношения, то есть, в моем понимании, конвергенция. Именно разделение мира придавало глобальным проблемам такую трагическую остроту, поэтому только устранение этого разделения может их разрешить. (Vert. D. G.) Plačiau žr.: <<https://www.sakharov-archive.ru/sakharov/works/konvergencija-mirnoe-sosushhestvovanie/>>.

Neįmanoma nepastebėti, jog neatskiriama technikos pažangos dedamąja jam buvo moraliniai klausimai. Jis kalbėjo apie augsiančią nelygybę ir to pažabojimo svarbą. Jam nesuprantama buvo mintis, jog dalis pasaulio gali mėgautis didžiuliais turtais, o kita – skursti ir badauti.

Aš puikiai suprantu didžiulius aplinkosaugos ir socialinės kilmės pavojus, kuriuos slepia pažanga. Bet progresas, visų pirma, vis dėlto veda į visų Žemėje gyvenančių žmonių gyvenimo sąlygų tobulėjimą, apskritai padaro nebeaktualias tragiškas socialines, rasines ir geografines prieštatas, mažina nelygybę esminių poreikių patenkinimo srityje, mažina vis dar itin paplitusius bėdą, skurdą ir mastą ligų, nuo kurių kenčia milijonai žmonių. Ir kai visa žmonija sudarys sveiką organizmą, o aš tuo tikiu, tuomet būtent progresas, mokslas, protingas ir geraširdis žmonių dėmesys kylančioms problemoms padės įveikti pavojus. (Sacharovas 2021: 329)

Sacharovas nevienareikšmiškai akcentavo, jog žmogiškumo klausimas yra šalies ir tautos ribas peržengianti vertybė. Pasak jo, svarbiausia žmogiškos pažangos užduotis – spręsti svarbiausius žmonijos klausimus, t. y. gerinti silpnųjų ir skurstančiųjų padėtį. Išsivysčiusio pasaulio užduotis – išsaugoti kiekvieną gyvybę ir apsaugoti nuo nereikalingų kančių. Antraip pirmaujančiųjų pažanga tampa grynų gryniausiu snobizmu ir nepateisina žmonijos progreso vardo. Autoriaus akcentuoja ne tik finansinę-materialinę pagalbą, bet ir pagarbų bei nuoširdų skirtingų tautų bendravimą, kuris leistų džiaugtis ir mėgautis vieniems kitų pasiekimais. Įdomiausia tai, jog Sacharovui neatrodė, kad tokia užduotis neįmanoma. Taip, procesas nelengvas ir reikalaujantis pastangų bei laiko, sutiko autorius, tačiau įmanomas užtikrinus visuomenės laisvę ir nepriklausomumą, o bendradarbiavimą (tiek tarp valdžios ir visuomenės, tiek tarp skirtingų šalių) grindžiant atvirumu, nuoširdumu ir pagarba. Tokiu būdu visai nemoralizuodamas, o tik kviesdamas blaiviam apmąstymui, jis tapo savotišku moralės švyturiu.

Esu įsitikinęs, kad žmonių institucijų, įskaitant pažangos, ypatinga užduotis yra ne tik apsaugoti visus gimusius žmones nuo nereikalingų kančių ir belaikės mirties, bet ir išsaugoti visoje žmonijoje žmogiškumą – konkretaus darbo, atlikto protingomis rankomis ir galva, džiaugsmą, savitarpio pagalbos ir gero bendravimo su žmonėmis bei gamta džiaugsmą, pažinimo ir meno džiaugsmą.²¹ (1974)

Tikėjimas proto (išvaduojančiomis pažangos) galiomis išryškina Sacharovo mąstymo modernumą. Šia prasme, galima sakyti, jį esant tipišku modernybės vaiku-mąstytoju, gebančiu derinti technologinę pažangą ir esmines žmonijos problemas. Jis buvo įsitikinęs, jog būtent mokslo laimėjimai, pažanga, padės išspręsti

²¹ Я убежден, что «сверхзадачей» человеческих институтов, и в том числе прогресса, является не только уберечь всех родившихся людей от излишних страданий и преждевременной смерти, но и сохранить в человечестве все человеческое – радость непосредственного труда умными руками и умной головой, радость взаимопомощи и доброго общения с людьми и природой, радость познания и искусства. (Vert. D. G.)

žmonijos problemas. Kita vertus, Sacharovas nebuvo tipinis modernybės apologetas, pripažinęs vien bejausmį racionalumą ir matematišką socialinės sferos modeliavimo preciziką. Paminėtina, Sacharovas buvo aistringai įsitikinęs, kad pažanga be tvirtų etinių ir moralinių kanonų neišvengiamai įgauna destruktivius požymius. Dėl to jis artėjo prie romantiško įsitikinimo, eventualiai tapusio sociologine aksioma, jog moralinėmis vertybėmis neparemta pažangos eiga nebus pajėgi palaikyti socialinio stabilumo, todėl gali reikėti ne tik naujų institucijų, bet ir naujų socialinės kontrolės mechanizmų tokiai tvarkai palaikyti (Nisbet 2000: 137–145 ir 434–440).

Iš arti matydamas komunistinės ideologijos taikomą modernizaciją, kuri pasižymėjo agresyvia kontrolės ir priežiūros sistema bei visa apimančia institucionalizacija, Sacharovas gerai suprato moralinių vertybių svarbą tiek instrumentiniu (reguliuojant visuomeninį gyvenimą ir suteikiant gaires technologinei pažangai), tiek idealistiniu (įprasminant kilnesnius siekius ir švelninant institucinę kontrolę) aspektais. Akivaizdu, jog tokia nuostata sovietinėje tikrovėje buvo tarsi gaivaus oro gurkšnis, ypač žmogaus teisių srityje, ir labai neparanki politiniam elitui. Tenykštė tvarka pasižymėjo itin aukštu institucionalizacijos laipsniu bei daug didesne inercija, kas reišė, jog sovietinės institucijos buvo gerokai rigidiškesnės, sufokusuotos į partinių ideologinį interesą ir neturėjo jokios refleksyvumo galimybės. Gebėdamas prieiti prie pirminės informacijos apie padėtį šalyje ir regėdamas itin ribotus sovietinių institucijų gebėjimus atliepti visuomenės pamatinius poreikius (pavyzdžiui, elementarų, būtinuosius poreikius patenkinantį, vartojimą), Sacharovas matė augantį atotrūkį tarp ideologinės propagandos ir visuomenės gyvenimo kokybės, kas tik kūrė prielaidas dar nuožmesniam visuomeninio gyvenimo reguliavimui ir propagandai. Sovietinė sistema bet kokius socialinius judėjimus ar juo labiau protestus užkardė ir slopino, tad visuomenė neturėjo progos vystyti refleksyvumo, bet užtat augo institucionalizacija. Būtent pilietinės elgsenos laisvės nebuvimas ir skatino Sacharovą galvoti apie savotiškus kompensacijos mechanizmus. Greičiausiai supratus, jog sovietinėje santvarkoje (ypač nuo septinto iki aštunto dešimtmečių, kai jokių atšilimo požymių nebuvo galima justi) nepavyks deinstitutionalizuoti visuomeninio gyvenimo, Sacharovas kovojo už minimalią asmeninę erdvę – žmogaus teises – ir nuomonės laisvę. Jis ne kartą pastebi, kad „ypatingas vaidmuo pažangos raidoje tenka intelektualiniams ir dvasiniams veiksniams“. Sacharovo žodžiais – „pažanga įmanoma ir saugi tik su proto priežiūra“²² (1975).

Autobiografijoje reflektuodamas savo nueitą kelią ir veiklą Sacharovas apibendrina:

²² <...> прогресс возможен и безопасен только при разумной заботе. (Vert. D. G.) Plačiau žr.: <<https://www.sakharov-archive.ru/sakharov/works/nobelevskaja-lekcija-mir-progress-prava-cheloveka/>>.

Aš nesu profesionalus politikas, turbūt todėl mane visada kankina mano veiksmų tikslingumo ir galutinio rezultato klausimai. Esu linkęs manyti, kad tik moraliniai kriterijai, suderinti su nešališku protu, gali tapti tarsi kompasu sudėtingoms ir prieštaringsoms problemoms spręsti. Susilaikau nuo konkrečių prognozių, bet šiandien, kaip ir visada, tikiu žmogaus protu ir dvasios stiprybe.²³ (Сахаров 1986: 495)

Sacharovo būta bene ryškiausio žmogaus teisių aktyvisto tuometinėje SSRS, nors jis nevengdavo dažnai ir viešai pasisakyti apie vieną ar kitą problemą bei negandą, tačiau net ir vėlesniais pertvarkos laikais jis nesiėmė to, ką šiandien mėgstama vadinti politikavimu, t. y. jis nesiekė politinių dividendų. Jis nelaikė savęs politinio lauko dalyviu²⁴, bet suvokė asmeninę pareigą reaguoti į konkrečią neteisę, kurią išsprendus jo vaidmuo nebektų svarbos. Dėmesio telkimas į problemą, viešo intereso kėlimas aukščiau asmeninio patogumo, kvietimas bei raginimas kitiems prisidėti prie bendro reikalo liudijo Sacharovo moralinį įsipareigojimą ir *darbo* etiką.

APIBENDRINIMAS

Lietuvoje Sacharovas žinomas kaip žmogaus teisių aktyvistas, dar paminima branduolinio ginklo kūrimo aplinkybė, visgi pirmiausia jis buvo mokslininkas, fizikas. Jo tikėjimas mokslu buvo labai stiprus – nuo siekio per mokslinius atradimus (įskaitant atominės bombos kūrimą) sureguliuoti tarptautinius santykius iki vėlesnio – moksliniais įrodymais ginti žmogaus laisvę nuo režimo, o dar vėliau – subalansuoti pertvarką Rusijoje *perestroikos* metais. Kaip buvo matyti iš Sacharovo pasisakymų ištraukų, jis daugybę kartų mini pramoninio ir technologinio laimėjimų sąsajas su socialinėmis problemomis, kitaip sakant, – anokia pažanga, jei ji nepadeda neteisybės ištaisyti ar silpnesniųjų apsaugoti. Šia prasme Sacharovo gyvenimas buvo conceptualus, t. y. jis vadovavosi tam tikra moralinių pažiūrų ir mokslinio racionalumo kombinacija, kuriai liko ištikimas visą gyvenimą. Sisteminis mąstymas, metodinis darbas ir begalinis jautrumas bei pagarba kito orumui buvo bene ryškiausi Sacharovą lydintys atributai.

Sacharovo buvimas *nepolitiku* labai patiko žmonėms, darė jį vieną iš savų, su kuriuo gali tiesiog kalbėtis nepriklausomai nuo išsilavinimo, tikėjimo ar kitokių pasaulėžiūros skirtumų. Antai vienas iš bendražygių, pasaulinio garso politologas,

²³ Я не профессиональный политик и, быть может, поэтому меня всегда мучают вопросы целесообразности и конечного результата моих действий. Я склонен думать, что лишь моральные критерии в сочетании с непредвзятостью мысли могут явиться каким-то компасом в этих сложных и противоречивых проблемах. Я воздержусь от конкретных прогнозов, но сегодня, как и всегда, верю в силу человеческого разума и духа. (Vert. D. G.)

²⁴ 1989 metais Dūmos rinkimuose jis dalyvavo ne savanoriškai, o kaip Mokslų akademijos delegatas.

vienas pirmų nuspėjusių SSRS griūtį, Štromas, atsiliepdamas apie Sacharovą, pirmiausia pabrėžė jo moralinę lyderystę – nuoširdumą, kuklumą ir kilnumą:

<...> taip aukštas dorovingumas, stiprus teisingumo jausmas, netgi būdingas Sacharovo tipo žmonėms politinis naivumas neišvengiamai atvedė Sacharovą į kovotojų už teisingumą ir neteisybę gretas, padarė jį – ne politiką – politinio pasipriešinimo tarybų valdžios savivelei pionieriumi ir kartu jo pripažintu vadu. <...> Mes, kiti, besididžiuojantys savo praktiško realizmo jausmu, savo tarybinės santvarkos prigimties ir jos politikos pažinimu, tiesiog kaip asmenybės neprilygome Sacharovui. Jo fone mes pasirodėme paprasti prisitaikėliai bei cinikai, nors prieš jam atsirandant tarp mūsų galvojome apie save irgi kaip apie asmenis, savaip pasiaukojusius kovai už teisybę, teisingumą, laisvę... (2001: 176)

Verta paminėti, jog tai sako žmogus, kuriam pačiam teko išgyventi sudėtingą ir išpūdingą pasaulėžiūrinį virsmą, tapti kovotoju prieš sovietijos priespaudą ir tapti viena ryškiausių figūrų Baltijos šalyse šiame procese.

Nuolatinis Sacharovo raginimas tiek sunkiose situacijose, tiek kasdienėje veikloje remtis „žmogaus protu ir dvasios stiprybe“, ypač išryškėjęs vėlesniuose jo tekstuose, ne tik pelnė pripažinimą, bet ir tapo jo žmogaus teisių sampratos skiriamuoju ženklu.

Selektyvus biografijos faktų ir subjektyvus galimos jų reikšmės aptarimas siūlo specifinį Sacharovo žmogaus teisių koncepcijos supratimą. Susiejant mokslininko šeimoje puoselėtas vertybes, artimųjų likimus ir jo paties patirtas karjeros konfigūracijas, galima mėginti savotiškai dešifruoti *sacharovišką* mąstymo būdą ir jo žmogaus teisių sampratos trajektoriją. Galima svarstyti, ar Sacharovas buvo naivus veldamasis į sovietinio režimo vykdomą politiką (ypač turint omenyje šeimos nukentėjimą), ar priešingai – meistriškai pasinaudojo galimybe savas idėjas propaguoti ir realizuoti. Tikėtina, jog jaunojo Sacharovo būta nors ir talentingo mokslininko, bet ideologiškai naivaus. Kita vertus, galbūt esmę sudarė ne ideologija, o vertybinis pasirinkimas iškeliant savo idėjas aukščiau pragmatinių interesų? Galbūt dar šeimoje įdiegtos nykstančios aristokratijos vertybės (matyti didesnę paveikslą, išnaudoti galimybes kilnesniam tikslui, neišsižadėti savų įsitikinimų), viena vertus, leidžia aiškiau suprasti jaunojo Sacharovo ideologinį naivumą, kita vertus, eventualiai subrandina nepajudinamą žmogaus teisių kovotojo tapatybę ir autoritetą.

LITERATŪRA

- Andrejus Dmitrijevičius Sacharovas – epochos žmogus.* Informacinis leidinys. Kaunas: VDU, 2021. Prieiga internete <<https://www.sakharovcenter-vdu.eu/assets/files/exhibition-in-lt.pdf>>.
- Andrei Sakharov and Human Rights.* Council of Europe Publishing, 2010. Prieiga internete <<https://rm.coe.int/andrei-sakharov-and-human-rights/1680a287da>>.
- Bogoraz, Larisa. From „Thoughts on progress“ to „the human rights movement“. In *On Sakharov*. New York: Alfred A. Knopf, Inc., 1982, 20–23.
- Bonner, Jelena. *Alone together*. 1st ed. New York: Alfred A. Knopf, Inc., 1986.
- Yankelevich, Efrem. *Sakharov's alternatives*. International conference. Moscow, 2006.
- Nisbet, A. Robert. *Sociologijos tradicija*. Vilnius: Pradai, 2000.
- On Sakharov*. Ed. Alexander Babyonyshev. Transl. G. Daniels. New York: Vintage books, 1982.
- Orlova, Raisa, and Lev Kopolev. The sources of miracle. In *On Sakharov*. New York: Alfred A. Knopf, Inc., 1982, 76–79.
- Ostrovsky, Arkady. *The invention of Russia. The rise of Putin and the age of fake news*. Penguin Books, 2017.
- Rubenstein, Joshua. Soviet Dissidents. *Their Struggle for Human Rights* (revised version). With the latest information on Andrei Sakharov, the emergence of peace groups and the crackdown on Jewish activists. Boston: Beacon Press, 1985.
- Rubenstein, Joshua, and Alexander Gribanov. *The KGB file of Andrei Sakharov*. New Haven and London: Yale university press, 2005.
- Sacharovas, Andrejus. *Atsiminimai*. Vilnius: Briedis, 2021.
- Sakharov, Andrei. *Moscow and beyond: 1986 to 1989*. Knopf Doubleday Publishing Group, 1991.
- Sakharov, Andrei. *Peace, Progress and Human Rights*, 1975. Internet access: <<https://www.nobelprize.org/prizes/peace/1975/sakharov/lecture/>>.
- Sakharov Remembered. A Tribute by Friends and Colleagues*. Eds. Sidney D. Drell and Sergei P. Kapitza. New York: American Institute of Physics, 1991.
- Sakharov Speaks*. Ed. Harrison E. Salisbury. New edition. HarperCollins Distribution Services, 1975.
- Štromas, Aleksandras. Kelios mintys apie Andrejų Sacharovą. In Štromas, Aleksandras. *Laisvės horizontai*. Baltos lankos, 2001.
- Tamaševičius, Giedrius. Nobelio taikos premijos laureatas D. Muratovas: pažanga be žmogaus teisių ir laisvių – tai iliuzija, tarsi pienas be karvės. *Bernardinai*, paskelbta 2021 12 13. Prieiga internete <<https://www.bernardinai.lt/nobelio-taikos-premijos-laureatas-d-muratovas-pazanga-be-zmogaus-teisiu-ir-laisviu-tai-iliuzija-tarsi-pienas-be-karves/>>.
- Нам нужен Сахаров*. Eds. Johannes Baks and Ольга Козыренко. Hilversum: Федерация Глобальная Инициатива в психиатрии, 1, 2018; <<https://hdl.handle.net/20.500.12259/62085>>.
- Сахаров, Андрей. *Размышления о прогрессе, мирном сосуществовании и интеллектуальной свободе*, 1968. Internet access: <<https://www.sakharov-archive.ru/sakharov/works/razmysleniya/>>.
- Сахаров, Андрей. *Мир через полвека*, 1974. Internet access: <<https://www.sakharov-archive.ru/sakharov/works/mir-cherez-polveka/>>.
- Сахаров, Андрей. Нобелевская лекция *Мир, прогресс, права человека*, 1975. Internet access: <<https://www.sakharov-archive.ru/sakharov/works/nobelovskaja-lekcija-mir-progress-prava-cheloveka/>>.
- Сахаров, Андрей. Лионская лекция *Наука и свобода*, 1989. Internet access: <<https://www.sakharov-archive.ru/sakharov/works/lionskaja-lekcija-nauka-i-svoboda/>>.
- Сахаров, Андрей. Конвергенция, мирное сосуществование. Internet access: <<https://www.sakharov-archive.ru/sakharov/works/konvergencija-mirnoe-sosushhestvovanie/>>.
- Сахаров, Андрей Дмитриевич. *Воспоминания*. Москва: Права человека, 1996. Prieiga internete <<https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=book&num=1063>>.
- Сахаров, Андрей Дмитриевич. *Горький, Москва, далее везде*. Москва: Права человека, 1996. Prieiga internete <<https://www.sakharov-archive.ru/sakharov/works/gorkij-moskva-dalee-vezde/>>.

Dainius Genys

THE HUMAN RIGHTS CONCEPTION OF ANDREI SAKHAROV: BETWEEN FAITH IN
PROGRESS AND COMMITMENT TO HUMANITY

SUMMARY. Andrei Sakharov has become a kind of symbol of the struggle for human rights, his self-sacrificing activity is a guiding standard, but there is still a lack of systematic research of his conception of human rights, explaining the *sakharovian* way of thinking in more detail. The purpose of this article is to review the essential human rights provisions of A. Sakharov and the circumstances in which they were formed. The article retrospectively reconstructs the connections between early biographical circumstances (values cherished in the family) and Sakharov's own moral posture in dissident activities and writings. The article consists of three parts, highlighting the most important facts of the early biography that may have had a significant impact; reviews the main provisions developed in its best-known texts; and his personal choices illustrating Sakharov's worldview. Sakharov's symbolic expression "I believe in the strength of the human mind and spirit" has become a leitmotif of his worldview and a hallmark of his human rights conception.

KEYWORDS: Sakharov, human rights, science, progress, morality.